

KRALJEVINA SHS I NJENI NARODI

Godine 1918. umesto velike Austro-Ugarske stvorene su „nacionalne“ države: Austrija, Čehoslovačka, Mađarska i Kraljevina SHS. Zajednička istorija jugoslovenskih naroda započinjala je u znaku opterećenosti novostvorene Kraljevine geopolitičkim položajem na razmeđu važnih puteva između Azije i Evrope, Zapada i Istoka, a na drugoj strani nerazvijenosti jugoslovenskog društva koje je izuzevši izvesna područja kasnilo s industrijskim prevratom vek i po u poređenju sa engleskim društvom. Kao što primećuju istraživači jugoslovenske međuratne privrede, najnapredniji delovi jugoslovenskog društva su se 1918. nalazili u procesu druge industrijske revolucije, to jest uvođenja električne energije kao pogonske snage u industrijsku proizvodnju, dok je u isto vreme u velikim prostranstvima planinskog bespuća najveći civilizacijski domet predstavljala zamena luča petrolejskom lampom. Između naroda koji su se 1918. politički objedinjavali ima osnova misao da je „obrnut proces objedinjavanja, od političkog ka ekonomskom, otežavao osnovnu zamisao oko ujedinjenja“. Tim povodom valja razumeti Smiljanu Đurović zašto navodi reči ministra trgovine i industrije Stojana Ribarca koji je marta 1919. isticao „da bi političko jedinstvo koje se postiglo po tako skupu cenu, bilo iluzorno, ako u novoj državi jedna pokrajina bude od druge udaljena pregradama ma kakve vrste, ako se promet između jedne i druge pokrajine veže za ma kakve uslove i pogodbe. Bili smo odeljeni i suviše dugo, da bismo se i na dalje odvajali. . . U ostalom ekonomska podvojenost stvara osnovu i za političku odvojenost, sa takvom podvojenosti, ne bismo se nikada ni osetili kao jedan narod. . . Ako se ta ekonomska celina pregradi na nekoliko delova i svaki se deo posmatra kao zaseban i čuva svoje posebne interese, onda je izgubljena sva dobit jedne velike ekonomske oblasti, a danas su samo velike ekonomske

oblasti u stanju da izdrže svetsku utakmicu i borbu za opstanak." Deset godina kasnije, 1929, Petar T. Popović je podsećao koliko je teško da se „bez izvesnih napora drže u potpunoj ekonomskoj povezanosti, koju hoće država, delovi jedne balkanske kraljevine sa primitivnim narodom pretežno zemljoradničkim, proizišle iz delova triju država, od kojih je jedna bila azijska, druga evropska a treća balkanska."

Kraljevina se prostirala na površini od 248.666 km², zaposeđala je centralni deo Balkanskog poluostrva, prostirala se u delu Panonske nizije, dopirala do Alpa i izbijala na Jadransko more dužinom od nekoliko stotina kilometara. Posedujući istočnu obalu Jadrana, s razuđenim arhipelagom, Kraljevina je bila povezana sa celim svetom. Preko Makedonije izbijala je nadomak Egejskog mora. Položajem je bila veza, most Evrope i Azije, srednjoevropskog, maloazijskog i bliskoistočnog prostora, otvorena prema Mediteranu i preko Dunava povezana sa Crnim morem. Hrvatska i Slovenija bile su povezane železničkom mrežom s podunavskim zemljama Srednje i Centralne Evrope, s Italijom, Austrijom, Mađarskom, Čehoslovačkom i Nemačkom, a preko Srbije i Makedonije, dolinama Morave i Vardara, Kraljevina je imala vezu sa Grčkom i Bugarskom. Nalazeći se u važnom području ukrštanja strateških interesa velikih sila, a pri tome za njih agrarno i sirovinski zanimljiva, imala je položaj koji je od prvog dana onespokojavao na jednoj strani, a na drugoj ohrabrujuće delovao sa stanovišta otvorenosti prema svetu, mogućnosti razvoja privrede, turizma, saobraćaja. Ujedno je bila zemlja balkanskog i podunavskog regiona, srednjoevropska i mediteranska. Jedan građanski političar — reč je o Dragoljubu Jovanoviću — kazao je jednom prilikom da je neka-ko u svest vekovima ulazilo da je granica na Savi i Dunavu, a jednog jutra — misli na 1. decembar 1918. — ona se pomerila nekoliko stotina kilometara na zapad, izbila na Karavanke. Sa današnjeg odstojanja to je moguće shvatiti, ali se 1918. radilo o zbunjujućoj promeni. Pogranična mesta preko kojih je, koliko do juče, išla trgovina sa Austro-Ugarskom, kao Šabac i Zemun, ostala su u dubokoj unutrašnjosti. Na granicama Kraljevine nalazile su se velike varoši i gradovi, nasuprot pretežno malim naseljima na jugoslovenskoj strani: prema Solunu stajala je Devdelijska, prema Temišvaru Vršac, prema Trstu Postojna, prema Pečuju Beli Manastir, prema Podgorici Skadar, a prema Segedinu Horgoš. Kraljevina SHS je delila granična jezera

sa Grčkom (Dojransko), sa Albanijom (Ohridsko, Prespansko i Skadarsko), iako su Kraljevini pripadale veće površine nego susednim državama. Pod Italijom su posle prvog svetskog rata ostale stotine hiljada Jugoslovena — Hrvata i Slovenaca; rezultat plebiscita u Koruškoj ostavio je u sastavu Austrije koruške Slovence; hrvatsko-srpska manjina je ostala i u Mađarskoj, dok se podelom Banata u sastavu Rumunije našao deo srpskog naroda i oko 13—14.000 Hrvata. Makedonija je posle balkanskih ratova podeljena između Srbije (Vardarska), Bugarske (Pirinska) i Grčke (Egejska Makedonija). Ova podela imala je za posledicu i deobu pod Turskom jedinstvene privrede koja se sada našla pocepana između tri države koje su je zamenile na Balkanu do Jedrena. Počela je stagnacija Bitolja, s kasnijim uzdizanjem gradova na severu — Skoplja i Kumanova. Bitolj je do Balkanskih ratova bio centar bitoljske oblasti; grad je centar mladoturskog pokreta, sedište komandanta turske vojske na Balkanu. Zvali su ga „Vavilon" i smatran je za najlepšu tursku varoš na Balkanu, sa više škola, bolnica i industrijskih preduzeća (fabrika štofa, fabrika gajtana, piva, bombona, itd.). Privredni i kulturni značaj grad je izgubio prilikom razgraničenja, kada su Lerin i Kostur pripali Grčkoj, a Korča, Podgradec, Piškopeja i Elbasan ušli u sastav Albanije. Nova stradanja nastupila su u vreme Solunskog fronta i nehatne eksplozije francuske municije 1918. godine.

Nacionalna struktura Kraljevine prema podacima za veroispovest, kada je reč o narodima, i maternji jezik, za nacionalne manjine, koliko god bila nepouzdana (drugih pokazatelja nema) pokazuje — prema podacima Branislava Gligorijevića — da su Srbi činili 4.704.876 (39%); Hrvati 2.889.102 (23,9%); Slovenci 1.023.588 (8,5%); Muslimani 759.656 (6,3%); Makedonci 630.000 (3,3%); Nemci 512.207 (4,3%); Mađari 472.079 (3,9%); Albanci (Arnauti, Šiptari) 483.871 (4,0%); Rumuni 183.563 (1,6%); Turci 143.453 (1,2%); Italijani 11.630 (0,1%); slovenske manjine 198.857 (1,6%); ostali 42.756 (0,3%). Ukupan broj stanovnika Kraljevine iznosio je 1921. godine 12.055.715. Slovenci i Makedonci su živeli kompaktno na svojim teritorijama, dok su Srbi i Hrvati bili izmešani. Prema objavljenom popisu iz 1921, koji uzima u obzir nešto drukčiji opseg jugoslovenskih pokrajina, od ukupnog broja stanovništva, Srba je bilo u Srbiji (u granicama pre balkanskih ratova) 98,4%, u Bosni i Hercegovini 43,9%, u

Banatu, Bačkoj i Baranji 30%, u Hrvatskoj 24,1%, u Dalmaciji 17%; Hrvata je bilo u Hrvatskoj 72,7%, u Dalmaciji 82,8%, u Bosni i Hercegovini 23,5%; od ukupnog broja stanovništva Bosne i Hercegovine Muslimani su činili 31,1%; Nemaca i Mađara u Banatu, Bačkoj i Baranji bilo je 23,8%, odnosno 27,7% od ukupnog broja stanovništva u tim oblastima; Albanci su sačinjavali 28,4% od ukupnog broja stanovništva Kosova i Metohije i Makedonije.

Kraljevina SHS suočavala se od svog nastanka sa spojnim teškoćama. Počinjala je život u međunarodnim odnosima kao nepriznata, sa nemirima na svim granicama dugim preko 3.000 km. Ona je imala više „zajedničkih granica" od bilo koje druge zemlje u Evropi sem Nemačke, a ni sa jednom od susednih zemalja nije imala zadovoljavajuće odnose sem sa Grčkom i Rumunijom; sa ovom poslednjom tek pošto je došlo do razgraničenja u Banatu. Zapleti oko Albanije i jadranske obale bili su od ujedinjenja neprestani izvor uznemirenja. Albanija je bila na putu da postane italijanska kolonija. Britanske diplomate upoređivale su situaciju u kojoj se nalazila Albanija izazvanu italijanskim pretenzijama i stavom Kraljevine SHS sa onom u Bosni i Hercegovini 1908. godine. Bugarska je ostala trajni neprijatelj zbog svojih aspiracija na Makedoniju. Vlada Kraljevine SHS je smatrala da je Bugarska u prvom svetskom ratu „zauzela izdajnički stav prema svojoj braći i prijateljima", da je „počinila nepotrebna zverstva" i da, ako se želi ustanovljenje mira, „treba da prođe kroz razdoblje pokajanja, od petnaest do dvadeset godina, tokom kojeg treba da iskoristi svaku priliku da pokaže svoju odanost pripadnicima slovenske rase". Mađarska je sumnjavana zbog neiskorenjive težnje za revanšom. Opasnost od anšlusa u Austriji bila je opasnost i za budućnost.

Italija je svom snagom radila na iskorišćavanju sloma austrougarskog carstva da bi pojačala svoje pozicije na Balkanu i Jadranu. Sve do smrti kralja Nikole I Petrovića pomagala je njegove težnje za restauracijom Kraljevine Crne Gore. Italija je podržavala „samozvanu crnogorsku vladu" do kraja 1921, koja je upućivala memorandume Društvu naroda, protestujući zbog „izdaje Crne Gore od strane sila". Cilj jugoslovenske vlade je bio usredsređen na to da spreči prodor Italije dublje na Balkan, pre svega da ne dođe do okupacije Albanije. Prema britanskim izveštajima vlada Kraljevine je to osećala kao pitanje života i smrti. Italija je postajala politička opsesija Kraljevine SHS kao

Austro-Ugarska Srbije. Sa italijanskim snagama na zapadu i neprijateljskom Bugarskom na istoku zemlja je mogla biti presečena i Makedonija se ne bi mogla održati. Bugarska i Mađarska smatrale su odredbe Neija i Trijanona kao nasilje pobjednika. U Bugarskoj je delovalo pet „revolucionarnih komiteta": „Makedonski izvršni", „Mačedonski", „Federativni", „Ilinden", „Trakijski", „Dobrudžanski". Oficijelni krugovi Bugarske predstavljali su ih kao „Dobrotvorna društva". Čustendil, Đumaja i Petrič su bili tri glavna centra za prebacivanje komita u Vardarsku Makedoniju. Bugarska nije bila spremna da se odrekne „Vardarske doline" i Morave kao bugarske reke. Poraz u balkanskom i prvom svetskom ratu nije izmenio mentalitet bugarskih vladajućih krugova.

Opasnost od Bugarske pojačana je pomaganjem VMRO-a — vrhovista, a od Italije podržavanjem iredentističkih struja preko Kosovskog komiteta obrazovanog 1919. u Albaniji. U Beogradu je vladao strah od revizije granica i terorističko-podrivачke delatnosti „komita" koji su upadali u Makedoniju iz Bugarske i „kačaka" iz Albanije. Na Kosovo i u „Južnu Srbiju" (Makedoniju) ubacivani su „kačaci" i „komite". „Kačakovanje" je potrajalo šest godina posle stvaranja Kraljevine. Poznati drenički prvak Azem Bejta odmetnuo se posle ujedinjenja i „kačakovao" sve do 1924. godine kada je ubijen. Hasan-beg Priština, Azem Bejta, Bajrem-beg Curi, Iso Boljetini i drugi albanski glavari poticali su iz zemljoposredničko-feudalnih krugova albanskog društva, koji nisu imali nikakve veze sa oslobođenjem albanskih seljaka. U saradnji sa Italijom i VMRO-om (vrhoviziranim) radili su na izdvajanju Kosova i Metohije iz sastava Kraljevina SHS.

Borba protiv „komitskih družina" uznemiravala je i skupo koštala pogranični živalj. Makedonci su se našli pod pritiskom bugarskih komita, a na drugoj strani izloženi represiji organa Kraljevine SHS. Stanovništvo uz granicu je naterivano da učestvuje u seči šuma, da pomaže vojnim jedinicama i žandarmerijskim patrolama u poterama, kalauzi „pokretnim jedinicama" u borbi protiv komita, da potkazuje jatake. Atentati na visoke vojne i upravne funkcionere u Štipu i Skoplju izazivali su odmazde nad jatcima i stanovnicima optuženim da su bugarski saradnici. Upadi „kačaka" povlačili su kažnjavanje članova porodica.

Rivalstvo i borba za uticaj između Francuske i Italije podsećalo je na rivalstvo Rusije i Austro-Ugarske pre prvog svetskog rata. Kraljevina je bila stub francuske politike na Balkanu. Francuska je nastojala, zajedno s Kraljevinom SHS da spreči oživljavanje snaga bivših neprijatelja i očuva nepovredivost mirovnih ugovora. Javno mnjenje je bilo frankofilski raspoloženo. Zemlja je otvorena za prodor francuske kulture. Francuska je razvijala kulturnu propagandu, davala stipendije srpskim studentima, zajmove za nabavku oružja i stabilizaciju valute. Francuzi su ostvarivali značajni duhovni prodor propagandom, buđenjem sentimentalnih asocijacija na prvi svetski rat i Solunski front; neštedimice su delili odlikovanja. Oslanjajući Kraljevine na Francusku bilo je nužno i zbog italijanske opasnosti. Velika Britanija i Francuska su finansirale prihvatanje i smeštaj ruskih izbeglica u Kraljevini SHS posle poraza intervencije i završetka građanskog rata, prebacujući kasnije troškove na Društvo naroda. Britanski izvori upoznaju nas sa uverenjem političara Kraljevine SHS da bi bilo „kakav lom u okrilju velike Antante vodio rasulu evropske politike“.

Francuska, velika kontinentalna sila, mnogo direktnije se mešala u jugoslovensku politiku od Velike Britanije. Britansku politiku su određivali neki opšti postulati geopolitike, ekonomskih interesa i svetske strategije, pri čemu je ona vodila, pre svega, računa o principu ravnoteže. Kao imperijalna sila nije mogla da ne brine o zaleđu svojih svetskih puteva, a zajedno sa Francuskom o održanju antiboljševičkog sanitarnog kordona i uopšte versajskog sistema međunarodnih odnosa. Stečeno iskustvo s Austro-Ugarskom pomagalo je Velikoj Britaniji i njenim političko-diplomatskim predstavnicima, zajedno sa praksom u kolonijama, da shvate raznorodne institucije nove države, ukrštanje vera, kultura, jezika, upravnih sistema i podela, psihologiju državne administracije i politike jednom rečju.

Koliko je izrazitu prednost u Kraljevini imala Francuska u odnosu na ostale velike sile vidi se iz britanskih ocena o Kraljevini SHS kao o „satelitu“ u čvrstom francuskom „zagrljaju“. Manifestacije jugoslovensko-francuskog prijateljstva su proizilazile iz međunarodne orijentacije dve zemlje, tradicije iz tek završenog rata i obostranih interesa u međuratnoj Evropi. Takav odnos je Kraljevini SHS odgovarao radi ublažavanja i potiranja italijanskog neprijateljstva. Politički uticaj Francuske održavao se ne samo kulturnim uticajem već i propagandom.

Francuski prestiž je bio znatan i u vojsci: u Generalštabu, u vojnim školama, u vojnoj doktrini, u politici naoružanja. Napadna strana ovog prijateljstva zapažana je u izgradnji velelepne zgrade francuskog poslanstva u Beogradu, kao i Meštrovićevog dela — Spomenika zahvalnosti Francuskoj u Beogradu 1930. godine.

Nova Kraljevina se od prvog dana sukobila i sa oštrim unutrašnjim problemima izazvanim ratnim razaranjima, velikim ljudskim gubicima, dezorganizacijom saobraćaja, nepovezanošću svih delova države, a pre svega potrebom prilagođavanja različitim kulturama na kojima su počivali njeni sastavni delovi, sa suprotnim pogledima raznorodnih političkih snaga na unutrašnje uređenje.

Nezavisno od međusobnih veza u daljoj i bližoj prošlosti, narodi koji su se našli u zajedničkoj državi nisu dobro poznavali jedni druge. Neki od njih proveli su vekove u sastavu tuđih kultura — boreći se za očuvanje svog identiteta, politički i ekonomski podređeni vladajućim nacijama, regionalno zatvoreni, na periferijama velikih carstava — osmanlijskog i habsburškog, nacionalno deljeni i suprotstavljani, konfesionalno polarizovani. Narodi u Srbiji i Crnoj Gori živeli su u ranije stečenim nezavisnim državama, privredno i kulturno nerazvijeni, pod vladavinom birokratije i glavarskog sloja, nastojeći da se održe, teritorijalno prošire u fazi nacionalnooslobodilačkih borbi, i da apsolutizam zamene demokratskim političkim sistemom.

Na jedinstvenom državnom području započinjali su zajednički život narodi koji su u neposrednoj prošlosti imali različite državne sisteme i ustanove. Ustavni poredak Srbije od 1889. do 1893. ograničio je kraljevu vlast u korist Narodne skupštine. Parlamentarizam u Srbiji — posle ubistva Aleksandra Obrenovića, 1903, s ograničenom kraljevom vlašću, sa slobodom štampe i skupštinske opozicije — predstavljao je jedinstvenu pojavu u jugoslovenskim zemljama uoči ujedinjenja. Krićka analiza Dimitrija Tucovića ipak je iza ove parlamentarne fasade otkrivala potmulu borbu za premoć između vojne i civilne vlasti, a na drugoj strani manipulacije Nikole Pašića, koji je osiguravao formu parlamentarne prakse izuzetno vesto sprovodeći svoju volju preko vlade i radikalskih poslanika Narodne skupštine. Rad državnih ustanova i političke borbe odvijali su se u pretežno seljačkoj zemlji, privredno nerazvije-

noj, pod stalnim pritiskom; u zemlji s dosta nepismenih, kao i s tradicijom jagme za političke položaje i činovnička mesta, koja su shvatana i kao izvori privilegija i društvenog prestiža. Kod francuskih banaka, a ruskim posredstvom, Srbija je obezbeđivala zajmove.

Apsolutistička vladavina Nikole I Petrovića nosila je patrijarhalni oreol, sve više dolazeći pod udar kritike mladih, školovanih naraštaja i izvesnog broja plemenskih starešina, koji su tražili reforme. Darivanjem ustava narodu 1905. knez Nikola I Petrović nije izmenio i prirodu režima svoje lične vladavine. Jula 1907. knez je raspustio Crnogorsku narodnu skupštinu, zabranio rad Narodnoj stranci („klubasima“), i izlaženje lista *Narodna misao*. Na 50-godišnjicu vladavine Nikola I se 1910. proglasio kraljem. Pretvaranjem Kneževine u Kraljevinu crnogorski vladar je računao na podizanje ličnog prestiža i ugleda dinastije Petrovića, a na drugoj strani poboljšavanje svog „poljuljanog“ ugleda usled obračuna sa političkim protivnicima apsolutizma. Novica Rakočević povodom ovog spektakularnog čina smatra da je Nikola Petrović želeo da simbolizira „obnavljanje starog zetskog kraljevstva iz 1077. godine, prvog srpskog kraljevstva“. Ova ideja nalazila se i u obrazloženju Crnogorske narodne skupštine o proglašenju Crne Gore za kraljevinu, to jest da Crna Gora predstavlja „kontinuitet srpske srednjovekovne države i državne misli“, a Cetinjska mitropolija jedinu „svetosavsku episkopsku stolicu, koja je bez prekida 'do danas' sačuvana, i kao takva je zakonita prestonica i nasljednica Pečke patrijaršije“; istovremeno je za Barsku arcibiskupiju rečeno da „uživa i danas dostojanstvo Prve stolice Katoličke crkve sve-nekdašnje srpske kraljevine“.

Jugoslovenski narodi koji su živeli u Austro-Ugarskoj nisu mogli da se razvijaju demokratski u jednoj konzervativnoj monarhiji koja nije bila raskinula s feudalizmom, u monarhiji zasnovanoj na vladavini vojne i civilne birokratije, ograničenom izbornom pravu i ozakonjenoj supremaciji nemačkog i mađarskog stanovništva, posebno plemstva. Međusobno odeljeni, oni u toj monarhiji nisu imali ni istovetne institucionalne mehanizme vlasti i pravne režime.

U novoj državi morali su da sarađuju političari i javni radnici formirani u nejednakim državnim i političkim uslovima, različitih shvatanja političkog i upravnog sistema, različitih prilaza etničkom fenomenu, a uz to razdvojeni verom, obrazo-

vanjem, životnim iskustvom. Neki od njih jedva da su bili uspeli da čuju jedni za druge, jer je stvaranje zajedničke države nastupilo pre očekivanja, zahvaljujući trulosti Austro-Ugarske i nametnutom ratu centralnih sila Srbiji. Sukobljavanja srpske vlade i Jugoslovenskog odbora unosila su još u toku rata seme nepoverenja u pogledu namera druge strane. Nikola Pašić je gajio sumnje u „jugoslovenstvo" kao nešto što dolazi iz Austro-Ugarske („austrijanština"), a izvestan broj jugoslovenskih političara u srpsku pravoslavnu isključivost. Političari iz jugoslovenskih zemalja su u novu državu ulazili kao ljudi srednjeg doba, pa i stariji, stupivši u politički život na početku ovog ili, čak, u drugoj polovini prošlog veka, kada su već imali izgrađene političke stavove.

Raniji državni razvitak Srbije znao je za samoupravnu praksu — kako izvornu, tako i onu kasnijom degeneracijom samoupravne organizacije svedenu na birokratsku polugu više izvršne vlasti — kao i za parlamentarnu vladavinu s uticajnim vanparlamentarnim snagama i činiocima. Srbija je bila centralistički uređena i prosta država, do 1912/1913. nacionalno homogena, gotovo bez nacionalnih manjina. Vekovno iskustvo slovenačkih zemalja više je naginjalo autonomnom političkom i privrednom razvitku, s uvažavanjem centra i poštovanjem unutrašnjih posebnosti, koje su se razvile tokom duge istorije usled podele na pokrajine i funkcionisanja regionalnih organa vlasti. Hrvati su imali razvijenu državnu tradiciju, stare ustanove i izgrađen politički stil. Borba za jugoslovensko ujedinjenje u prvom svetskom ratu pokazivala je da su se političari u Hrvatskoj delili na one više okrenute vlastitom iskustvu, hrvatskom viđenju ujedinjenja, a veoma podozrive prema namerama Srbije, i one koji su bili protiv ujedinjenja; zatim, na jugoslovenske političare, koji su nastojali da se ujedinjenje ne pretvori u neravnopravno priključenje hrvatskih zemalja jačem državnom subjektu, zapravo da Jugoslavija ne bude proširena Srbija; i najzad, svesni da zbog brojčane i ekonomske slabosti ne mogu drugačije da obezbede interese svog građanstva. Rimokatolička crkva, sa svojim konzervativnim episkopatom, mada se javno nije mešala u politiku, posredno je uticala na politička raspoloženja i opredeljivanja, a u Sloveniji direktan uticaj ostvarila preko vladajuće Slovenske ljudske stranke (SLS).

U uslovima zaostalog sela i agrarnog društva postojala je glad za fakultetski obrazovanim kadrovima, ali je i tek diplomiranim studentima bilo teško otvoriti radno mesto. U međuratnom periodu je svake godine prosečno diplomiralo oko 2.500 studenata. Danas sociolozi u novostvorenoj državi razlikuju stariju, srednju i mlađu generaciju stvaralačke inteligencije, smatrajući srednju „centralnom generacijom“, jer se uoči rata nalazila u stvaralačkom usponu, za razliku od mlađe koju nazivaju „perifernim pokoljenjem“. Starije generacije, pak, nisu mogle da u novu državu ne unesu „shvatanja, navike, poglede pa i najraznovrsnije predrasude koje su bile stečene u ranijim državnim i drugim oblicima življenja“. Najveći deo stvaralačke inteligencije davale su Srbija, Hrvatska, i Slovenija, ali se u periodu između dva rata povećavao i broj ove iz Makedonije, Crne Gore, Dalmacije, Bosne. Ispitujući „društvenu genealogiju“ srpske inteligencije Milosav Janićijević nalazi da je približno 2/3 srpske inteligencije krajem 19. i početkom 20. veka vodilo poreklo iz gradskih činovničko-trgovačkih porodica, ili, kako bi rekao Cvijić, iz „čaršijskih porodica“ ili iz „vizantijsko-cincarskog kulturnog kruga“. Slovenačka inteligencija mahom je poticala sa sela, dok je hrvatska bila „građanskog intelektualnog porekla“. No i kada su poticali sa sela, većinom ovi budući intelektualci nisu dolazili iz poljoprivrednih porodica već iz redova seoskih trgovaca, zanatlija i srodnih kategorija.

Intelektualci su se školovali u zemlji (Beograd i Zagreb) i u raznim evropskim centrima, već u zavisnosti od porekla, afiniteta i ranijih orijentacija. Hrvatska inteligencija školovala se uglavnom na austrijskim i nemačkim univerzitetima pre 1918. godine, ako izuzmemo one koji su završavali škole u Zagrebu. Radilo se uglavnom o univerzitetima Beča, Graca, Insbruka, Budimpešte, Lavova, Černovica, Brna, Praga, Minhena, Ciriha. Severozapadni deo zemlje bio je vezan „za austro-nemački kulturni krug“. Teolozi su se školovali u Vatikanu, u Italiji, Austriji i drugim katoličkim zemljama; pravoslavni u Rusiji. Intelektualna elita iz Srbije školovala se do 1918. sem u Beogradu na univerzitetima u Berlinu, Hajdelbergu, Frajburgu, Haleu, Lajpcigu, Beču, Pragu, Liježu, Parizu, Petrogradu. Između dva rata Pariz je bio centar umetnika Jugoslavije.

Narodi koji su sačinjavali Kraljevinu SHS nalazili su se na različitim stupnjevima ekonomskog i kulturnog razvitka. Industrijska osnova Austro-Ugarske razvila se u Češkoj, donekle u

Mađarskoj i Austriji. Industrijski i finansijski, severozapadni krajevi Kraljevine SHS, bili su daleko razvijeniji od ostalih, ali neuporedivo nerazvijeniji od srednjoevropskih država. U Srbiji, ratom opustošenoj, nešto razvijeniji bili su sever sa Beogradom i Pomoravlje, čiji su se centri isticali kao nekakve industrijske oaze, dok su zapadna i istočna Srbija, s izuzetkom Bora, kao i jug, sem Leskovca, živeli od sitne trgovine, zanatstva, domaće radinosti i poljoprivrede. U tim su oazama u patrijarhalni način života, nagrižen robno-novčanom privredom, prodirale prve građanske navike uskog sloja stanovništva, koje je bilo daleko od načina življenja razvijenijih stranih građanskih sredina. Turska vladavina na Kosovu i u Metohiji, u Makedoniji i Sandžaku ostavila je neizbrisive tragove zaostalosti u društvenim odnosima, životnim i radnim navikama, privredi, trgovini, zdravstvu.

Uz veliku neravnomernost u industrijskoj razvijenosti, narodi Kraljevine ušli su 1918. u zajedničku državu s različitim agrarnim režimima. Prema agrarnoj karti iz tog vremena, veliki posedi postojali su u Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji. Krajem prošlog veka u Hrvatskoj i Slavoniji je bilo 209 posednika s više od 500ha i 380 sa 100 do 500ha. Srbija je od prvog srpskog ustanka uglavnom bila zemlja sitnih parcela. Posedovne odnose u Dalmaciji karakterisalo je postojanje kolonata, a čivčija u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, na Kosovu i u Metohiji.

Selo je u najvećem delu Kraljevine bilo neprosvećeno, zatvoreno za uticaje sa strane i nepoverljivo prema njima, pod jakim dejstvom starinskih navika i — u nekim krajevima, kao u Crnoj Gori — s tragovima plemensko-bratstveničke strukture i običaja; bez modernije tehnologije za obrađivanje zemlje, seljaci su se poglavito služili drvenom ralicom i stočnom zapregom. Visok stepen nerazvijenosti prosvete imao je za posledicu masovnu nepismenost u Bosni, Makedoniji, Sandžaku, na Kosovu i u Metohiji, delovima Srbije i Crne Gore.

Stanovništvo Kraljevine pripadalo je različitim veroispovestima i nalazilo se pod različitim režimima duhovne jurisdikcije.

Po Vidovdanskom ustavu iz 1921, verske zajednice su bile javne ustanove sa posebnim položajem i privilegijama. Najuticajnije, ne samo brojem već tradicijom, snagom organizacije, rasprostranjenošću, stečenim istorijskim položajem, materijalnom osnovom, itd. bile su Srpska pravoslavna crkva, kato-

lička crkva i Islamska verska zajednica, mada je postojalo još desetak manjih verskih zajednica. Pravni položaj verskih zajednica koje su posle 1918. delovale na prostoru Kraljevine SHS bio je više nego raznorodan. Pravoslavne crkve u Srbiji i Crnoj Gori su bile državne crkve. Položaj katoličke crkve u Kraljevini Srbiji uređen je pre početka prvog svetskog rata, 1914, konkordatom Srbije i Vatikana. Kneževina Crna Gora je, takođe, konkordatom 1886. uredila položaj katoličke crkve. Pored ovih državnih crkvi postojale su i priznate verske zajednice: Evangelička (luteranska i reformatska), Jevrejska i Islamska verska zajednica. Položaj katoličke crkve u Sloveniji, Hrvatskoj, Vojvodini, Bosni i Hercegovini uređivan je konkordatom, konvencijom i posebnim zakonskim aktima za pojedina područja (Međumurje, Dalmacija i Vojvodina). Pravoslavna crkva je delovala u okviru autokefalne karlovačke i bukovinsko-dalmatinske mitropolije. Na pomenutim teritorijama bile su priznate: Evangelička, Starokatolička, Lipovanska, Menonitska, Jevrejska i Islamska verska zajednica. Ustavno rešenje u Kraljevini SHS poznavalo je pored usvojenih verskih zajednica, koje su odrarije bile legalizovane i priznate, i one koje su po naknadnoj, posebnoj proceduri legalizovane. Tako su usvojene i priznate sledeće verske zajednice: Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva s Grkokatoličkom crkvom, Evangelička, Reformirana, Baptistička, Metodistička, Nazarenska, Starokatolička, Jevrejska i Islamska verska zajednica. Vernici nepriznatih verskih zajednica su progonjeni, a same institucije smatrane ilegalnim. Posebnim poslovima u vezi sa odnosima države i verskih zajednica bavilo se Ministarstvo vera, a kasnije Ministarstvo pravde.

Pravoslavni su bili rasprostranjeni u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Kosovu i Metohiji, Vojvodini, Hrvatskoj. Prema podacima Ministarstva vera iz 1921. pravoslavnih je u jugoslovenskim zemljama bilo 5.529.261, katolika 4.473.877, grkokatolika 41.168, Muslimana 1.379.687, evangelista 216.719, Jevreja 64.098, drugih konfesija 17.351 i 2.024 neopredeljenih.

Stvaranjem zajedničke države SHS nametnulo se ujedinjenje pokrajinskih pravoslavnih crkava. Na konferenciji episkopa 18/31. decembra 1918. u Sremskim Karlovcima, pod predsedništvom arhiepiskopa beogradskog i mitropolita Srbije Dimitrija (Pavlovića) rešeno je u načelu da se proglasi ujedinjenje crkava.

Druga konferencija episkopa, održana u Beogradu od 24. do 28. maja 1919, kojoj je predsedavao mitropolit Crne Gore Mitrofan Ban, kao najstariji mitropolit po posvećenju, donela je odluku kojom je proglašeno duhovno, moralno i administrativno jedinstvo svih srpskih pravoslavnih crkvenih oblasti. Bukovinska i Carigradska crkva dale su kanonski pristanak za ujedinjenje i obnovu patrijaršije. Vaseljenska patrijaršija je posle otezanja pristala, tek maja 1920. godine na sporazum između Sinoda Carigradske patrijaršije i vlade Kraljevine SHS. Prema tom sporazumu Sinod je prihvatio da se Kraljevini SHS prisajedine eparhije koje su od tada bile pod upravom Carigradske patrijaršije, i to: skopska, raško-prizrenska, veleško-debarska, pelagonijska, prespansko-ohridska, deo mitropolije vodenske, episkopija polenska, mitropolija strumička, kao i mitropolije u Bosni i Hercegovini: bosanska, hercegovačka, zvrnička i banjalučko-bihačka. Sinod je priznao proglašenje ujedinjenih autokefalnih crkava: Srpske, Crnogorske i Karlovačke, dveju dalmatinskih eparhija, kao i obrazovanje Svete Autokefalne ujedinjene srpske crkve koju prima kao u „Hristu sestru”. Kraljevim ukazom od 17. juna 1920. kraljevska vlada se saglasila sa odlukom iz maja 1919. kojom je proglašeno ujedinjenje svih pravoslavnih oblasti u Kraljevstvu SHS u jednu Autokefalnu ujedinjenu srpsku pravoslavnu crkvu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Za SPC vaspostavljanje patrijaršije je bilo ispunjavanje Dušanovog zaveta. Regent Aleksandar je potvrdio 1920. da se poglavar vaspostavljene Srpske patrijaršije, kao „prijemnik trona Svetog Save, prvog Arhiepiskopa i prosvetitelja Srpskog, Arsenija, Danila I, Janićija, Makarija, Gavrila, Arsenija Carnojevića i ostalih velikih patrijarha” zove „Srpski Patrijarh pravoslavne crkve Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”. Svešteni sabor je u Beogradu 12. novembra 1920. za vrhovnog poglavara ujedinjene Srpske pravoslavne crkve i patrijarha srpskog izabrao Dimitrija, arhiepiskopa beogradskog i mitropolita Srbije. Kralj ga je potvrdio 31. oktobra (13. novembra 1920) i on je na svečan način ustoličen u beogradskoj Sabornoj crkvi. Aleksandar je 23. oktobra 1920. potpisao Privremenu uredbu o Srpskoj patrijaršiji. Uz patrijarha, kao poglavara „celokupne srpske pravoslavne crkve”, postoji „stalni Arhijerejski sinod od četiri eparhijska arhijereja kao redovna člana i dva zamenika koje bira Sveti arhijerejski sabor”. Sinod je pod poglavarst-

vom patrijarha, i sačinjava najvišu izvršnu upravu i nadzornu crkvenu vlast. Sveti arhijerejski sinod saziva se bar „jedared” godišnje, a čine ga svi sazvani eparhijski arhijereji. Saborom predsedava patrijarh. Ovo telo je najviše „jerarhijsko predstavništvo” (zakonodavna vlast) u poslovima poretka i unutrašnjeg života crkve. Mitropolit crnogorski Mitrofan Ban je u telegramu sa Cetinja, upućenom ministru vera Pavlu Marinkoviću, preneo da je „neopisano radostan” što se ujedinjena Srpska crkva obnavljanjem srpske patrijaršije podigla na stepen patrijarhata. „Ako sam ja malim kakvim radom pripomogao tome istorijskom djelu to je bila moja dužnost.” Po ministru vera, država je time izvršila „jedan epohalan istorijski akt”. Kod „posvete patrijarha” nisu prisustvovali nadbiskup zagrebački dr Antun Bauer (zbog „operacije na vratu”), dok je ljubljanski biskup Anton Jeglič samo čestitao.

Srpska patrijaršija je proglašena u Sremskim Karlovcima na Patrijaršijskom saboru 30. avgusta (12. septembra) 1920. Regent je pročitao Proklamaciju „pravoslavnim hrišćanima Kraljevine” u kojoj je naglasio značajnu ulogu srpske crkve u životu naroda. Po odluci Sv. arhijerejskog sabora tada je rešeno da samo episkopi u Skoplju, Cetinju i Sarajevu nose naziv mitropolita. U prvi Sinod obnovljene patrijaršije izabrani su: Georgije, episkop temišvarski i administrator mitropolije karlovačke, Gavriilo Dožić, mitropolit crnogorsko-primorski, Varna-va Rosić, mitropolit skopljski, i Nikolaj Velimirović, episkop ohridski. Carigradska patrijaršija priznala je februara 1922. prisajedinjenje eparhija i ujedinjenje srpske crkve i njeno podizanje na nivo patrijaršije. Obnova srpske pravoslavne patrijaršije završena je tek 1924. u Peći, „svetom mestu naše nacionalne crkvene prošlosti” kada je kralj Aleksandar po starom običaju, uveo patrijarha Dimitrija „u stari sto srpskih Patrijarha”, jer su prvi patrijarsi bili i arhiepiskopi pečki. Taj crkveni čin je u isto vreme bio i državno-politički akt koji se izvodio po državnom ceremonijalu. Ocenjivan je kao prva „kanonska vizitacija arhipastirska” patrijarha u krajevima koji su za narodnu istoriju imali neocenjiv značaj (Peć i Dečane). Poznati istoričar Stanoje Stanojević je predlagao da se ovaj čin izvrši u Skoplju. Preko manifestacija naroda čin je trebalo iskoristiti da se predstavi „sadašnja moć i životna budućnost naše Države”. Tom crkvenom činu u Peći nije prisustvovao reis-ul-ulema, budući „sprečen”.

Posle ujedinjenja nastavile su život srpske pravoslavne kolonije u pojedinim gradovima, među kojima su se isticale i trajno održale kao crkvene opštine one u Beču i Trstu; deo pravoslavnih Srba koji je ostao u Mađarskoj posle 1918. imao je svoju budimsku eparhiju, dok je za Srbe u Rumuniji zadržana temišvarska eparhija. Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve odlučio je 1922. da se osnuje srpska pravoslavna eparhija američko-kanadska.

Srpska pravoslavna crkva je bila stub srpskog građanstva u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, stojeći na stanovištu da su Srbi izabrana nacija, da je dinastija Karađorđevića ukorenjena u narodu, da je pravoslavlje autentična vera a organizacija pravoslavne crkve „narodna”. „Srpski arhijereji” su, pozdravljajući regenta, isticali svoju privrženost novoj državi, vezujući je za misiju crkve u toku vekova. Oni kažu da „u nizu mnogih vekova (crkva) nije prestajala prinositi Višnjemu molitve da našem plemenu podari ovako slavnu i na pravdi osnovanu državu”. Crkva se poistovećivala sa dinastijom Karađorđevića („Svetlim domom”), smatrajući je narodnom dinastijom. Naglašavala je svoju „duhovnu snagu”, vezivala se za „velike slovenske apostole Kirila i Metodija”, Nemanju i njegove naslednike, „velike vladaoce iz Nemanjićkog doma”, posebno „Dušana Silnog” koji je crkvu podigao na stupanj patrijaršije čime je svoju državu uzdigao do najvišeg stepena moći. Arhijereji su se obavezivali „da neće prestajati prinositi Bogu molitve da moćnom svojom desnicom štiti našu krasnu otadžbinu i svu njenu decu koja za nju živo rade u korist njenog napretka i slave”. Sa padom carskog samodržavlja u Rusiji 1917. i gubljenjem uticaja vere u političkom životu Sovjetske Rusije, Srpska pravoslavna crkva je izgubila moćnog zaštitnika i međunarodnu potporu. Novi ustavni sistem usvojenih i priznatih crkava (verskih zajednica) oduzeo je Srpskoj pravoslavnoj crkvi formalno status „državne crkve”, iako je njeno rukovodstvo zauzelo 1929. pozitivan odnos prema monarhoidiktaturi. Krajem 1929. donet je Zakon o Srpskoj pravoslavnoj crkvi i uvedena nova crkvena organizacija. Srpska pravoslavna crkva je tretirana kao „zaštitnica države” i blagonaklono se gledalo na njen „klerikalni legitimizam”. Od 1932. zapažaju se znaci pogoršavanja njenih odnosa sa katoličkom crkvom što je dovelo do kulminacije u strasnoj borbi protiv prihvatanja konkordata 1937. godine, kada je izgledalo da se zemlja nalazi

na ivici verskog rata. U pojedinim napisima katolička crkva se nazivala „inkvizitorska organizacija“, „antipod jevanđelja“, „čedo rimskog katolicizma“; isticalo se da je „među pravoslavnima i u pravoslavnom Beogradu, sve što nije pravoslavno strano i tuđe“.

Produžavajući šestojanuarski režim i ideologiju jugoslovenskog nacionalizma, patrijarh Varnava je — kako navodi Nikola Žutić — naglašavao značaj „državotvorstva“, podsticao „sprovođenje potpunog jedinstva jednokrvne braće“; SPC je, prema patrijarhu, bila „zadahnutu željom da svoju organizaciju usavrši tako, kako bi prema božanskom pozivu svom mogla biti za državu i narod. Svesna toga da će to moći učiniti samo na temelju veroispovedne samostalnosti uz zaštitu države.“ Varnavino „jugoslovenstvo“, kao „nacionalno verovanje svih Srba, Hrvata i Slovenaca“, bilo je dopunjeno krilaticom „brat je mio, koje vere bio“. Mnogobrojne manifestacije (osvećenje domova, pukovskih, sokolskih i drugih zastava) korišćene su za izražavanje odanosti „Kralju i Otadžbini“. Napuštanjem „klerikalnog legitimizma“ iz vremena šestojanuarske diktature, Srpska pravoslavna crkva zauzimala je sve više opozicioni odnos prema vladinoj verskoj politici smatrajući da ona favorizuje islam, a pogotovu katolicizam.

Katolička ili rimokatolička crkva* u Kraljevini je bila deo univerzalne i centralizovane organizacije Vatikana, koja je strogom disciplinom, izgrađenom doktrinom i kanonskim pravom ograničavala samostalnost katoličkog episkopata. Uživala je međunarodnu podršku svetske katoličke organizacije sa preko pola milijarde vernika širom sveta, a na drugoj strani posedovala velika materijalna bogatstva, imala pod svojim uticajem razvijen sistem verskih i drugih škola, zdravstvenih ustanova, dobrotvornih organizacija, štamparija, organizacija fizičke kulture.

U nastojanju da se reše versko-politička pitanja koja su bila u vezi sa državnom konsolidacijom, rano su izbila različita gledanja između države i katoličke crkve koja su, čas javno, a čas pritajeno, ostala karakteristična za ceo međuratni period. Stanovište katoličke crkve je bilo da je ona „jedinstvena cjelina, koja je kao takva priznata u međunarodnom životu, a ovu cjelinu predstavlja Sveti Otac Papa u Rimu kao vrhovna

* Prvi pojam je širi, jer deo katolika ne priznaje rimskog papu.

njena glava". S obzirom na spor iz davnina o granicama kompetencije države i crkve, izlaz se mogao tražiti samo u sporazumu. Tek ugovornim regulisanjem autonomije katoličke crkve mogla se ukloniti „svaka pogibelj vjerskih trzavica i vjerskoga boja". U slučaju da i ne dođe do konkordata, katolička crkva je tražila da joj se očuva potpuna sloboda u verskom učenju, u osnivanju verskih škola i upravljanju njima, pravo sticanja i slobodnog upravljanja pokretnom i nepokretnom imovinom. Konkordat se ipak uzdizao iznad unutrašnjih zakona.

Biskupske konferencije bile su „jedinstven reprezentant katoličke crkve" u Kraljevini. Što se tiče imenovanja nadbiskupa, biskupa i ostalog katoličkog ordinarijata, država je zadržavala za sebe poslednja i najviša ovlašćenja u pogledu imenovanja nadbiskupa. Najviši organ katoličke crkve u Kraljevini SHS je Biskupska konferencija kojoj predsedava nadbiskup zagrebački, kao rukovodeća glava katoličke crkve. Drugi po titulaturi je primas srpski i nadbiskup barski, ali sa beznačajnim uticajem, odražavajući samo anahroni ostatak prošlosti.

Na području nove države postojale su i delovale mitropolije (crkvene pokrajine): zagrebačka od 1862, koja je obuhvatala zagrebačku nadbiskupiju, đakovačku i križevačku biskupiju; Vrhbosna — Sarajevo od 1881. obuhvatajući vrhbosansku nadbiskupiju, mostarsku i banjalučku biskupiju; kao nadbiskupije vodile su se: barska sa sedištem u Baru, beogradska sa sedištem u Beogradu, sarajevska — vrhbosanska sa sedištem u Sarajevu i zagrebačka sa sedištem u Zagrebu. Postojalo je više biskupija: banjalučka, dubrovačka, đakovačka (bosansko-sremska), hvarska, kotorska, križevačka (biskupija ili eparhija), mariborska, mostarska (mostarsko-duvanjska i trebinjska), subotička, šibenska, ljubljanska, splitska. U organizacionoj strukturi katoličke crkve u Jugoslaviji vidno mesto pripada i redovima (muški i ženski), među kojima su: benediktinci, dominikanci, cisterciti; franjevačke provincije (*Ordo fratrum Minorum*), „Bosna Srebrena" sa sedištem u Sarajevu, lazaristi, selezijanci, križari, karmelićani, bosonoge karmelićanke, red sv. Uršule, sestre bazilijanske, kćeri milosrđa i druge. Od škola je radio Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu, Franjevačka teologija u Sarajevu, Visoka bogoslovska škola u Đakovu, franjevačke srednje škole (u Sinju, Visokom, itd.).

Katolička crkva se nije mirila sa načelom slobode i ravnopravnosti veroispovesti, jer je u suštini polazila od svoje dominacije nad ostalim verama i krajnje isključivosti koja se nije mirila sa naporednom egzistencijom ostalih verskih zajednica. Rimokatoličkoj crkvi nije odgovarala nova država ukoliko u njoj ne bi obezbedila svoju nadmoćnu poziciju za ostvarivanje svoje misije. Raspad Austro-Ugarske kao katoličke države pojačavao je bojazni za položaj katoličke crkve i njen uticaj u novoj istorijskoj situaciji. Ona je bila suprotstavljena svakom pokušaju širenja pravoslavlja i njegovog pojačanog uticaja ili nadvladavanja u zapadnim delovima države. Katoličkoj crkvi su smetale mere liberalizacije u javnom i kulturnom životu, uvođenje laičkih ustanova, izvođenje agrarne reforme. Samim tim, ustavom uvedeni sistem priznatih veroispovesti nije odgovarao Katoličkoj crkvi. Katolički episkopat je ustajao protiv državne podrške sokolstvu, jačanja uticaja ovog u vaspitnim i kulturnim ustanovama. Crkveni redovi su 1919—1920. bili osetno uznemireni zbog stava školskih vlasti da onemogućće rad Marijinih kongregacija u srednjim školama. Država je kritikovala crkvene institucije zbog raspravljavanja aktuelnih političkih pitanja. Katolički episkopat je na biskupskim konferencijama tražio potpunu slobodu verskog učenja u crkvi i školi, nesmetanu vezu vernika i crkvenih poglavara, a posebno sa Svetom stolicom, za što se u ustavnoj debati 1921. zauzimao i dr Anton Korošec, za versku obuku u osnovnoj i srednjoj školi, pravo na osnivanje konfesionalnih zavoda. Rasprava oko ovih crkveno-političkih pitanja pokazivala je sukob dve volje, dva stava; težnju države da pokaže svoj suverenitet i snagu otpora katoličke crkve, koji se graničio sa agresivnošću i naglašenom težnjom za političkom prisutnošću crkve u državi. Katoličke ustanove su istupale sa optužbama da se crkva progoni i teži njenom uništenju. Crkveni predstavnici su napadali novo zakonodavstvo i praksu o „versko-ćudorednom odgoju“. Biskupi su smatrali da je regent Aleksandar izneverio obećanje da će sloboda vere biti zaštićena. Država je optuživana zbog mešanja u verske stvari. Oštrice katoličke kritike nisu mimoilazile sokolsku organizaciju kao liberalnu i protivkatoličku organizaciju. Nezadovoljstvo je naročito naraslo sa debatom o Nacrtu ustava u Ustavotvornoj skupštini i donošenjem Vidovdanskog ustava. Naročito je napadan čl. 12 Nacrta, odnosno Ustava nazvan „Kancelparagraf“, jer je predviđao da

se duhovna vlast ne može koristiti u partijske svrhe. Nezadovoljstvo je izazivalo i uvođenje fakultativnosti verske nastave. Ova liberalna načela ozlojeđivala su episkopat katoličke crkve, dovodeći u pitanje njen raniji uticaj, ljubomorno čuvan i branjen.

U prestonoj besedi kojom je regent Aleksandar otvorio Ustavotvornu skupštinu rečeno je da „verske borbe među ljudima i narodima nestaju ili odlaze u pozadinu“. Ova očekivanja na početku zajedničkog života bila su od prvog dana izneverena. Klerikalni predstavnici u Ustavotvornoj skupštini nisu se mogli pomiriti sa ustavnim odredbama koje su zabranjivale zloupotrebu crkve za političku agitaciju. Dr Anton Korošec je aprila 1921. u ustavnoj debati kritikovao ograničenje opšte-nja biskupa sa Svetim ocem smatrajući to napadom na slobodu crkve. Iz njegove argumentacije Viktor Novak izvodi pretnju: „Iako vi mislite da će takva zabrana biti efikasna, ja mislim da se onda strašno, užasno varate. Nije više katolički biskup član naše organizacije, nego je izdajica, ako biskup ne bi slobodno, kako on hoće, i kako zna, općio sa Svetim ocem.“ U kritici Kancelparagrafa slovenački klerikalci Andrej Gosar, Josip Hobnjec i Josip Klekl izneli su obimnu stručnu, „crkvenopolitičku argumentaciju“. Za Klekla je Kancelparagraf bio „nelegalno sredstvo“, jer je crkva „suvereno društvo“, koja samostalno uređuje svoju unutrašnju organizaciju i prilike. Klerikalizam, koji se identifikovao s katolicizmom, razvio je psihozu među verski nastrojenim svetom da je „vjera u opasnosti“. Pa i kada je Kancelparagraf bio prihvaćen u Ustavu, klerikalci su ostali njegovi beskompromisni protivnici, iako se njegove odredbe praktično nisu primenile, bez obzira što je ponašanje predstavnika katoličke crkve to iziskivalo.

Vatikan je od prvog dana ostao zabrinut da u novoj državi ne dođe do majorizacije katolika od strane pravoslavaca. Centar katoličke crkve se u novim državnim uslovima odrekao formalne stranačke akcije u političkom životu, ali se zato od 1922. oslonio na organizaciju Katolička akcija koja je preko crkvenih i verskih ustanova pokušala da utiče na državne, privredne, kulturne i političke odnose. Katolička akcija, preko organizacije „Orlova“, nastojala je da pojača pozicije klerikalizma u Kraljevini. „Orlovi“ su prema Nikoli Zutiću suprotstavljeni sokolima i fizička kultura u prvoj fazi života Kraljevine postaje glavna arena odmeravanja jednih i drugih snaga.

Uporište klerikalizma nalazilo se u Sloveniji — u Slovenskoj ljudskoj stranci, nasuprot Hrvatskoj u kojoj je Stjepan Radić i te kako uvažavao religioznost hrvatskog naroda, ali je sa HRSS istupao protiv klerikalizma u svim oblicima. Radića su klerikalci predstavljali kao „Antikrista“, a između njega i Korošca postojala je netrpeljivost. Poznata je Radićeva krilatica: „Vjeruj u Boga, ali ne i u popa“, koja je prijanjala za seljake koji su imali veliko vekovno loše iskustvo sa svojim sveštenicima. Radić je u govoru u Krašiću, septembra 1925, neštedimice napao popove i biskupe. Okružnicu biskupa iz Đakova Radić je nazvao „poganskim pismom“. Poručivao je „seljačkom narodu“ da je „drugo Bog, drugo vjera, a drugo pop“. Socijalna strana ovog Radićevog antiklerikalnog stava dolazi do izraza u govoru isticanjem da „nauk Seljačke stranke“ ne pita kako se „križaš“ i da li se „križaš sa tri prsta ili sa cijelom rukom, ili se možda ne križaš, jer nisi kršćanin, nego se pita kako živiš i kakav si čovjek. . . Vjeru vjerujemo, Bogu se molimo, a popa prosuđujemo. Ako je službenik božji: Živio!, ako je vražiji: Dolje!“

Klerikalci su težili da izvrše potpunu integraciju svih katoličkih omladinskih udruženja u jedinstven politički katolički omladinski pokret. Katolički episkopat je januara 1924. pozdravio „orlovstvo“ (Hrvatski orlovski savez) kao organizaciju hrvatske katoličke omladine koja vodi brigu o „odgoju“ hrvatske katoličke omladine po „hristovim načelima“ i direktivama „svete crkve“, a istovremeno suprotstavlja protivnicima vere i crkve. Ovoj agresivnoj politici davali su potporu i ministri-klerikalci u vladama Stojana Protića i Milenka Vesnića, rukovođeni postizanjem kompromisa, nasuprot odlučnim antiklerikalnim stavovima Stjepana Radića i nepopustljivosti klerikalcima od strane moćnog ministra, Stjepana Pribićevića, koji je zabranio rad Marijinih kongregacija u školama i učešće učenika u organizacijama „orlova“.

Dok je Srpska pravoslavna crkva tražila zaštitu države, dotle je katolička crkva svim snagama nastojala da izuzme svoju organizaciju i vernike — katolike ispod vrhovnog nadzora države.

Islamska zajednica u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji bila je najveća organizovana verska zajednica sunitskog učenja u Evropi. Pripadnici islama (muslimani, muhamedanci) imali su najveću koncentraciju u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i

Metohiji, u Sandžaku, Makedoniji i Crnoj Gori. Islamska kultura u Kraljevini, s brojnim posebnostima, koje su svoje uzroke imali u zatečenim okolnostima i onima nastalim spoljnim uticajima, davala je osobeni psiho-socijalni pečat pripadnicima ove vere u jugoslovenskom kulturnom, nacionalnom i religijskom pluralizmu. Osim verskih objekata (džamija, među kojima najvidnije mesto pripada Husref-begovoj džamiji u Sarajevu; medresä, mektebä, tekijä i drugih) reč je i o onima koji su između ostalog služili u verske svrhe (sahat-kule, hamami, imareti, gusulhane, dershane, itd.). U krilu te kulture nastala su vredna dostignuća u oblasti zanatstva, teologije, književnosti, medicine i dr.

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. dovela je do prekida odnosa između muslimana u Bosni i Hercegovini i „Mešihata“, to jest vrhovnog islamskog poglavarstva u Carigradu. Carskom naredbom iz 1892. u Sarajevu je uspostavljeno Vrhovno vakufsko-merifsko starešinstvo i institucija reis-ul-ulema, koji ubrzo prerastaju u rukovodeća tela Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Od austrougarske vlasti iznuđena je verska i vakufsko-merifska autonomija, koja je 1909. dovela do donošenja „Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-merifskih poslova u Bosni i Hercegovini“. Islamska zajednica se od 1918. zalagala za versku autonomiju i ravnopravnost sa ostalim verskim zajednicama, oslanjajući se i na Ugovor o zaštiti manjina iz 1919. godine. Organizacija i delovanje Islamske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji uređeno je 1930. Zakonom o Islamskoj verskoj zajednici, a 1936. Ustavom Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji. U Kraljevini SHS muslimani Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije imali su jednu zajednicu pod vrhovnom upravom reis-ul-uleme u Sarajevu, dok je zajednici muslimana Srbije i Crne Gore na čelu stajao vrhovni muftija sa sedištem u Beogradu. Muftija je bilo glavno versko lice na svom području. Donošenjem Zakona o Islamskoj verskoj zajednici za vreme šestojanuarskog režima, 1930, sedište reis-ul-uleme premešteno je u Beograd. Kad je došlo do izmene toga zakona 1936. godine ukinuta su muftijstva i sedište vrhovnog verskog poglavara preneto u Sarajevo, kao verski centar muslimana u Jugoslaviji.

U prvom svetskom ratu jugoslovenski narodi nalazili su se, sticajem istorijskih prilika, na suprotnim stranama frontova, jer je Austro-Ugarska na srpski i crnogorski front bacala i

sunarodnike svojih protivnika. Živeli su u sećanju pogromi Srba u Bosni i Hercegovini 1914, zatvaranja i deportacije srpskog življa optuženog za antiaustrijsku delatnost, slanje na prinudni rad; nastavljali su se procesi za prevratničku aktivnost. Verske i nacionalne omraze dobile su nezapamćene razmere. Carskim patentom od 6. februara 1915. zvanično je bio raspušten Sabor koji se inače nije sastajao od izbijanja rata. Progoni započeti u leto 1914. pretvoreni su u Banjaluci, Sarajevu, Mostaru, Bihaću, Tuzli, Travniku u niz sudskih procesa đacima, prosvetnim radnicima i ostalim građanima jugoslovenske orijentacije, uglavnom Srbima, ali i Hrvatima i Muslimanima. U proleće 1918. na velikom banjalučkom procesu 159 Srba, javnih i kulturnih radnika, među kojima i 7 poslanika Sabora, optuženih za veleizdaju kao nosioci ideje i propagande o ujedinjenju Bosne sa Srbijom, osuđeno je na smrt vešanjem i na kaznu tamnice. Tek su protesti međunarodnog javnog mnjenja uticali na ublažavanje kazni. Na 17 procesa u toku rata izvedeno je u Bosni i Hercegovini na sud nekoliko stotina ljudi. Cilj procesa je bio likvidacija vodećih srpskih snaga u Bosni i Hercegovini i uopšte jugoslovenskog pokreta. Tragični tragovi ovih međubratskih sukoba nisu mogli da se lako izbrišu iz narodne svesti i da ne budu zloupotrebljavani u posleratnim političkim borbama.

Od prebeglica jugoslovenskog porekla iz austrougarske vojske stvarane su tokom rata dobrovoljačke jedinice. Sem zarobljenika s ruskog i drugih frontova, među dobrovoljcima su se nalazili i građani jugoslovenskih zemalja iz SAD i drugih krajeva sveta. Dobrovoljci su bili jedini izvor popune srpske vojske. Januara 1918. formirana je na makedonskom ratištu Jugoslovenska divizija. Sedam meseci kasnije u srpskoj vojsci u Makedoniji borilo se preko 20.000 dobrovoljaca iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Vojvodine, Slovenije. Narastanje dobrovoljačkog pokreta, otpor srpskog stanovništva na tlu Austro-Ugarske, u pozadini frontova, rad političke emigracije u savezničkim i neutralnim državama, izjašnjavanje iseljenika za stvar ujedinjenja uticali su na suzbijanje pretnji početkom rata da se srodni narodi zakrve i jugoslovenska ideja zadugo uguši.

Kraljevina je u nasleđe dobila isparcelisani pravni sistem, odnosno pravni partikularizam, koji se ogledao u paralelnom postojanju više pravnih područja na istoj državnoj teritoriji:

hrvatsko-slovenačkog i dalmatinsko-slovenačkog, Vojvodine i Međumurja, Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Raznoliki pravni sistemi uslovljavali su i nejedinstvenu primenu prava. Sa srpskim su živeli austrijsko, mađarsko, šerijatsko i crnogorsko pravo. Strana i domaća pravna pravila, moderna i arhaična, verska i svetovna, nastavljala su da razdvajaju, umesto da spajaju. Staro pravo nadživelo je slom državnih poredaka koji su ga utemeljili. U postojećem pravnom mozaiku nije mogla da se stvori jedinstvena pravna svest niti osigura jednoobrazna zaštita pravne sigurnosti. Uporedo s modernim sistemom zemljišnih knjiga živio je i turski sistem tapija. Kraljevina je na sva svoja područja proširila primenu srpskog krivičnog prava, to jest onog njegovog dela koji se ticao zaštite vladajućeg poretka. Ovo pravno šarenilo bilo je karakteristično ne samo za sferu privatnog, odnosno građanskog prava, već i za oblast opšteg krivičnog zakonodavstva, posebno za regulisanje porodičnih odnosa, na koje su odlučujući pečat udarile verske organizacije, izazivajući najraznovrsnije zaplete i kolizije prilikom uređivanja odnosa među građanima različitih vera.

Godine 1936. u pomorskoj trgovini je još važio zakon iz vremena Marije Terezije, star 250 godina, čija se anahroničnost ogledala i u tome što u vreme kada je zakon bio donet nije bilo parobroda.

Na celoj teritoriji Kraljevine SHS postojalo je pet različitih rudarskih zakona: za Srbiju, Hrvatsku, Crnu Goru, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Kraljevina je praktično nasledila rudarske zakone iz 19. veka zasnovane na principu koncesija i plaćanja taksa. Unifikacija rudarskog zakonodavstva imala je za osnovnu tačku ustavno rešenje da su rude svojina države, i da se način davanja rudarskih prava određuje zakonom.

Privatno pravo je oblast prava koja se najteže menja, jer se njegova pravila duboko odražavaju na svest i ukorenjuju u narodnom životu. U privatno-pravnom pogledu žena se nalazila u neravnopravnom položaju, ali po raznim sistemima na snazi njen položaj nije bio istovetan. Po šerijatskom pravu žena je bila podređena mužu u ličnom pogledu, dok je u imovinskom bila. ravnopravna. Žena se i u Crnoj Gori nalazila pod vlašću muža, ali u sferi poslovne sposobnosti nije bilo razlike između žene i muškarca. Najkonzervativnija rešenja su važila u Srbiji. Težak položaj žene najbolje je, kako navodi Vladimir Dedijer, izrazio Živojin Perić, poznati srpski civilista: „Čovek je jedna

vrsta plemića, a žena je jedna vrsta sebra." Naime, žena je po Srpskom građanskom zakoniku u oblasti poslovne sposobnosti bila izjednačena sa maloletnicima. U masi različitih pravnih pravila najveće razlike su se javljale u oblasti naslednog i bračnog prava. Tako je mađarsko pravo poznavalo ustanovu građanskog braka; katolička crkva nije poznavala ustanovu razvoda braka već samo „rastavu od stola i postelje", dok su pravoslavni mogli da se razvode do tri puta. Šerijatsko pravo je prihvatilo brak između muslimana i hrišćanke za razliku od ostalih verskih zajednica koje nisu priznavale takvu interkonfesionalnu zajednicu. Postojanje ovih razlika uticalo je na pojedince da menjaju veru samo da bi dobili razvod ili olakšali sklapanje novog braka. Crkva je zabranjivala brak između kumova, jer se kumstvo tretiralo kao duhovno srodstvo. Jedni propisi su konstituisali obaveze prema vanbračnoj deci za razliku od drugih.

Kraljevina je preuzela tri kategorije dugova: državne dugove kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore, dugove po osnovu mirovnih ugovora kao naslednica Austro-Ugarske i dugove pojedinih pokrajina koje su se 1918. našle u sastavu Kraljevine SHS, inače nastale pre 1914. godine.

Na teritoriji Kraljevine SHS 1918. godine vladao je valutarni haos. U opticaju se nalazilo pet valuta, austrijska kruna, bugarski lev, nemačka marka, srpski dinar, crnogorski perper. Povlačenjem i zamenom ovih valuta prešlo se na jedinstvenu novčanu jedinicu — dinar Kraljevine SHS.

Nova država nije bila etnički homogena, nezavisno od srodnosti većeg dela jugoslovenskog stanovništva, s bliskim jezicima, dva pisma i tri vere, s obzirom na nacionalne manjine koje su se u njoj našle posle ujedinjenja ili već nalazile u sastavu Srbije i Crne Gore posle 1878, odnosno posle balkanskih ratova. Lav Trocki je kao korespondent evropskih listova pisao iz Beča u jeku balkanskih ratova da je Srbija uključivanjem u svoj sastav makedonskog i albanskog stanovništva namicala o svoj vrat „mlinski kamen". Nemačka, mađarska i rumunska manjina u Kraljevini SHS uživale su međunarodnu zaštitu, dok je albanska manjina, neobuhvaćena tim mehanizmom zaštite, utvrđenim u mirovnim ugovorima posle prvog svetskog rata ili u naknadnim bilateralnim ugovorima, bila u podređenom nacionalnom, političkom, ekonomskom i kulturnom položaju.

Sačinjena od naroda koji su od 1918. živeli u drugim državnim okvirima, Kraljevina je morala da rešava pitanje jedinstvenog platežnog sredstva, kao i pitanje ujednačene upotrebe železnica i izgradnje jedinstvenog saobraćajnog sistema u zemlji. Kraljevina SHS je nasledila četiri različita železnička sistema. Carsko-kraljevske železnice Austro-ugarske bile su vezane za Beč kada se radilo o Sloveniji, a za Peštu kada se radilo o Hrvatskoj i Vojvodini. Pruge u Makedoniji su ulazile u sastav Otomanskih železnica. U Sarajevu se nalazilo sedište onih pruga koje su pripadale Upravi bosansko-hercegovačkih zemaljskih železnica. Direkcija srpskih državnih železnica je imala sedište u Beogradu. Četiri različite željezničke tarife su izjednačene tek 1925. godine.

Školski planovi i programi bili su raznorodni, a tipovi škola nejednoobrazni.

Raznorodni, nasleđeni, neefikasni upravni sistemi iz različitih vremena i kultura, suprotni jedni drugima, opterećeni orijentalnom i srednjoevropskom tradicijom, nisu se lako izjednačavali i preobražavali u jedinstven upravni sistem. Za strance je uprava Kraljevine bila leglo aljkavosti i korupcije. Uprkos novim administrativnim podelama, nastavljao je da živi raniji regionalni i partikularistički duh koji se razilazio sa unitarističkim proklamacijama.

Kraljevina je započela život opterećena međunarodnom obavezom vraćanja javnih zajmova i ratnih dugova Srbije i Crne Gore, pa i dela dugova Turske i Austro-Ugarske.

Dva balkanska i prvi svetski rat doneli su narodima Srbije i Crne Gore velika razaranja i ogromne ljudske žrtve, iscrpljujući dokraja njihovu inače malu ekonomsku moć. U bitkama s daleko nadmoćnijim snagama centralnih sila 1914–1918, pri prolasku kroz Albaniju i na Solunskom frontu Srbija je izgubila oko 370.000 vojnika. Stanovništvo i vojska stradali su od epidemije pegavca i gladi, od zlostavljanja i bolesti na austrougarskim logorima. Bugarske okupacione vlasti na teritoriji Srbije zverski su se obračunavale sa stanovništvom, naročito posle ugušenja topličkog ustanka 1917. godine. Bugari su uz prugu, i prilikom prodora na ustaničku teritoriju spaljivali sela, a odrasle muškarce internirali. Iza njih su ostajale „gomile leševa i mnogobrojna zgarišta“, obeležavajući puteve kojima su prošle bugarske i austrougarske jedinice. Baron Kun je 28. marta 1917. prenosio priču nemačkih oficira „da su

Bugari na jedno mesto koje leži blizu grada dovođili svaki dan veliki broj komita i tu ih klali bajonetima". Srbija je u zemlji, zarobljeničkim logorima i u internaciji izgubila 630.000 ljudi, koji su pomrli od gladi i bolesti. Oko 114.000 vojnika invalida činilo je armiju unesrećenih i nezbrinutih ratnika, dok je preko 500.000 dece ostalo bez hranitelja. Polja su bila zapuštena, a u nerazvijenoj industriji 57% mašina i instalacija u ukupno 544 preduzeća bilo je oštećeno. Prema proceni Delegacije Kraljevine SHS podnete Reparacionoj komisiji Mirovne konferencije u Versaju 1919, ukupna materijalna šteta koju su pretrpele Srbija, Makedonija i Kosovo i Metohija za vreme prvog svetskog rata kretala se između 7 i 10 milijardi zlatnih franaka. Šteta načinjena Bosni i Hercegovini iznosila je 675,5 miliona franaka, Hrvatskoj i Slavoniji 2.569,8 miliona, staroj Crnoj Gori 723 miliona, Sloveniji 1.555 miliona, Bačkoj i Banatu 110 miliona, Dalmaciji 693,5 miliona franaka. Srbija je izgubila 1/4 ukupnog stanovništva. Crna Gora je dočekala kraj rata takođe s proređenim stanovništvom, izgladnelim narodom, u okolnostima povratka interniraca i silaska komita s planina, podvojena između pristalica ujedinjenja i samostalne crnogorske države pod dinastijom Petrovića. U austrougarskim logorima u proleće 1918. nalazilo se 9.950 oficira, činovnika i drugih građana Crne Gore koje su okupacione vlasti internirale iz straha od širenja komitske akcije generala Radomira Vešovića i izbijanja ustanka. Mobilisano stanovništvo jugoslovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom ginulo je na frontovima u Galiciji i na Karpatima, na srpskom i crnogorskom frontu, na italijansko-austrijskom ratištu, u Rumuniji, na Solunskom frontu. Austrougarske vlasti su nemilosrdno progonile Srbe, jugoslovenski orijentisane građane, defetiste i dezertere. Prema objavljenim podacima, jugoslovenski narodi izgubili su u prvom svetskom ratu oko 1.900.000 stanovnika.